

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

УДК 94(369.1) «04/05»

Ярослав Яновський

ІТАЛІЙСЬКА КАМПАНІЯ АТТИЛИ 452 р.: ПЕРЕБІГ ПОДІЙ ТА НАСЛІДКИ

Ярослав Яновський. Італійська кампанія Аттіли 452 р.: перебіг подій та наслідки. У статті, на підставі аналізу пізньоантичних й ранньосередньовічних писемних джерел, автор висвітлює та характеризує політичні й тактичні особливості воєнної кампанії гунського правителя Аттіли, проведеної ним на території Північної Італії у 452 р. Ключова увага приділяється подіям, пов'язаним зі зруйнуванням гунським військом Аквілеї та спустошенням низки північноіталійських міст і селищ. У статті так само розглядаються можливі причини й конкретні історичні обставини доленосної зустрічі Аттіли з Римським первосвященником Левом I Великим, наслідком якої стала відмова гунів йти на столицю Західної Римської імперії.

Ключові слова: гунни, гунська імперія, Аттіла, Західна Римська імперія, Равенський двір, Аецій, Папа Лев I, Італійська кампанія 452 р.

Ярослав Яновский. Итальянская кампания Атиллы 452 г.: ход событий и последствия. В статье, на основе анализа позднеантичных и раннесредневековых письменных источников, автор освещает и характеризует политические и тактические особенности военной кампании гуннского правителя Атиллы, проведенной им на территории Северной Италии в 452 г. Ключевое внимание уделяется событиям, связанным с разрушением гунским войском Аквилеи и опустошением ряда североитальянских городов и селений. В статье так же рассматриваются возможные причины и конкретные исторические обстоятельства судьбоносной встречи Атиллы с Римским первосвященником Львом I Великим, следствием которой стал отказ гуннов идти на столицу Западной Римской империи.

Ключевые слова: гунны, гуннская империя, Атилла, Западная Римская империя, Равеннский двор, Аэций, Папа Лев I, Итальянская кампания 452 г.

Комплексний аналіз наявних писемних джерел дозволяє стверджувати, що, за задумом керманіча гунів, план Італійського походу 452 р. мав чітко окреслений вектор руху: гунське військо повинно було пройти класичним шляхом старих римських легіонів до Сирмія на Саві у Нижній Паннонії; далі передбачалось знищити чи не найпотужнішу в Італії фортецю – Аквілею, котра височіла над усім північним узбережжям Адріатики. Наступний хід Аттіли –

використовуючи цей приморський регіон у ролі тактичного «плацдарму», здійснити масоване вторгнення у Венетію й Лігурію; заключний етап – пройти швидким спустошуючим маршем Етрурію до самого Рима та захопити його. Тим не менш, Італійська кампанія Аттіли, як друга фаза гуно-римської війни, за всіма ознаками мала інший характер, іншу стратегічну мету, інші тактичні особливості у порівнянні з Галльською інвазією 451 р. У першу чергу, ця кампанія повинна була стати реваншем за попередню невдачу на Заході й покаранням зухвалого Сходу. Гунський правитель також відмовився від нової масштабної битви з Аецієм; він зробив ставку на знищення головного міста-цитаделі – Аквілеї, й тотальне спустошення західно-римських володінь у Північній Італії. Дипломатичні контакти з Равенським двором набули ультимативної форми¹.

Першим кроком Батога Божого до підготовки походу стали перемовини із союзниками. Остготи, які після Галлії відпочивали в басейні Тейси (Тиси), виявили свою готовність; те саме підтвердили гепіди з Дакії. Взяти участь у нашесті на Італію зголосилися скири, батави, ріпуарські франки, очолювані сином Меровея Хільдеріком, й частина салічних франків, учорашніх сателітів Аеція². Проте, від подальшої участі у воєнних діях гунського союзу племен відмовилися герули (їхні вожді пересварилися й почали чергову міжусобицю)³. Знову виступити разом із Аттілою проти західної Імперії не виявили бажання сусідні бастарни, вене-ти, роксолани, алани, метиди⁴. Другий крок Аттіли щодо організації Італійської кампанії – збільшення кількості та якості катапульт і балліст, особливо легких (цим займався Едекон)⁵. Активно закуповувалась (як не дивно – саме у римлян) ручна зброя й обладунки⁶. Третій важливий крок, реалізований Батогом Божим, – зміцнення суто гунської кінноти; запланована тактика ґрунтувалась тепер на її ударній силі, швидкості та маневреності.

Поки Аттіла готувався до інвазії (вересень-грудень 451 р.), проти нього повстали підлеглі племена Кавказу й Прикаспія. Володар гунів для приборкання непокірних відрядив свою «праву руку» – Ореста. Коли про це дізнався Аецій (частина джерел V–VII ст. наполягає на його повній необізнаності), він відразу ж зрозумів – Аттіла незабаром обов'язково знов нападе і найвірогідніше, на італійські землі⁷. Його спроба переконати західного імператора Валентиніана III залишити, для збереження власної безпеки, Равенну й переїхати в Арелат, а краще – до Тура чи Авреліана, виявилась марною (проти був і Максим Петроній). Тоді Аецій запропонував для переїзду Рим, захисні мури якого необхідно було відновити. На цей варіант імператор погодився і головнокомандувач вирушив до старої столиці, де швидкими темпами зайнявся підвищенням її обороноздатності⁸. З Риму він вирушив до Константинополя, де зустрівся з ромейським монархом Маркіаном Калліграфом та його дружиною Августою Пульхерією. Мета перемовин Аеція з правителем Сходу – умовити останнього надати військову допомогу проти очікуваної гунської навали⁹.

Однак самовпевнений Маркіан не побачив у цьому необхідності. Він вважав, що Візантії нічого не загрожує, на Аквілею ніхто не збирається нападати,

оскільки вона неприступна, що Аецій перебільшує та нагнітає ситуацію. Василевс ромеїв залишився переконаним у неспроможності Аттіли напасти¹⁰. Після таких невдалих перемовин, друга зустріч патриція з Валентиніаном III (знов у присутності фаворита-інтригана) завершилась його відстороненням від державних справ. Петроній тріумфував¹¹. Принижений Флавій Аецій усамітвився у друзів, в Регіум Лепіді (сучас. Реджіо-Емілія), поблизу Парми. Він навіть отримав декілька викликів до «імператорського суду», але проігнорував їх¹². На початку 452 р., коли підготовка до кампанії завершилась, Аттіла зібрав своїх полководців у Буді й оголосив: у лютому починається похід; він погано себе почуває й тому склав заповіт; Аецій про вторгнення скоріш за все знає¹³. Наприкінці березня Батіг Божий виступив з території Паннонії та Нижньої Мезії.

Аецій, повідомлений про дії Аттіли, прибув до Рима з відновленими Валентиніаном повноваженнями головнокомандувача (зляканий імператор уже чекав там на нього), підняв армію і розташувався з нею на південь від ріки По. Цього разу вестготи до нього не приєдналися¹⁴. Аецій також розраховував на допомогу місцевого населення (як у Галлії), але, за свідченням Проспера Тірона під 452 р., «жителі, паралізовані страхом, були нездатні чинити опір»¹⁵. Аттіла з гуно-франкськими підрозділами пройшов через Емону (сучас. Любляна) та Наупорт (сучас. Врхніка у Словенії), перетнув Юліанські (Юлійські) Альпи й повністю вирізав залогу прикордонного римського «Тaborу на Холодній річці». Далі він дістався до ще одного укріпленого пункту – «Сонтійської застави» (сучас. Горіція); це був другий ешелон римської оборони на річці Сонтій (Ізонцо). Залогу тaborу гуни теж знищили повністю¹⁶. Батіг Божий перейшов міст і опинився в провінції Венетія, відомій розвиненим ремеслом та торгівлею. Від міста Венетії (сучасна Венеція) гунське військо не залишило й каменя на камені¹⁷. Настала черга Аквілеї (сучасна Градішка-Постойна), розташованої, як уже згадувалось, на узбережжі Адріатики, неподалік Тергестуму (сучасний Трієст). Стратегічно вигідно розташована Аквілея вважалась «перехрестям двох Імперій»¹⁸.

Наблизившись до неї, Аттіла відразу почав облогу, котра тривала, за різними даними, з другої половини березня до кінця червня або початку липня, хоча майже всі тогочасні джерела тривалість облоги і сам штурм описують у різних варіантах¹⁹. Ця «інформаційна» особливість, природно, знайшла відображення в історіографії. Актуалізованим залишається й ще одне питання: коли гуни перетнули Юліанські Альпи із сучасної Македонії та Чорногорії й вступили на землі Італії? Пізньоантичні історики і хроністи не називають чіткої дати і навіть декількома роками пізніше вся послідовність головних подій цієї кампанії була забута або прихована. У згадках деяких авторів V–VII ст. є фактологічні неточності й оціночна завищеність або упередження. Наприклад, Ідацій Лемік, єпископ Акве Флавії, – достатньо обізнаний і добре поінформований сучасник тих подій, вважав, що Аттіла прийшов у Італію прямо з Галлії²⁰. Згідно з «Галльською хронікою 511 року», гуни захопили Аквілею під час свого відступу з Галлії у Паннонію. У «Хроніці» зафіксовано: «Regrediens Attila Aqueleiam frangit»²¹.

Лише Пріск Панійський залишив прозорий натяк на події, пов'язані з Аквілеєю, із відповідним датуванням: «Облога Аквілеї була тривалою і запеклою, однак марною, оскільки хоробрі воїни римлян чинили опір йому [Аттілі] зсередины. Врешті-решт, його армія була сповнена невдоволення і готова відступити. Аттіла випадково крокував навколо стін [міста], гадаючи, чи то згорнути свій табір, чи то залишитися далі. І тут він помітив, що білі птахи, а саме лелеки, котрі будують свої гнізда на гребнях дахів домів, переносили своїх пташенят з міста і, у протиріччя їхніми звичкам, вони несли їх у села. Будучи проникливим спостерігачем подій (у Пріска дослівно «*sagacissimus inquisitor*» – Я. Я.), він зрозумів це і сказав своїм воїнам: «Ви бачите, птахи пророкують майбутнє. Вони залишають місто впевненими у його загибелі й пророкують, що фортечні вежі приречені до падіння з причини ризику, якого не уникнути. Чи не думаєте [ви], що це є ознакою безглуздості або невизначеності; страх, породжений обставинами речей, які вони (птахи – Я. Я.) передбачають, змінив їхній звичай»²². Ці свідчення Пріска Панійського використав Йордан²³, Павло Диякон²⁴ і Прокопій Кесарійський²⁵. Отже, за допомогою птахів, Аттіла розвіяв свої сумніви, переконав воїнів, і штурми Аквілеї поновилися.

Якщо розповідь Пріска містить зерно правди, то падіння міста повинно бути датовано кінцем серпня чи початком вересня. Облога, за даними Павла Диякона, тривала три місяці²⁶. Таким чином, гуни повинні були перетнути Юліанські Альпи у травні або червні. Щодо згадуваного епізоду з птахами, О. Менхен-Хелфен наполягає, щоправда, без наведення конкретизованих доказів, на суто критичній оцінці: «Більш ніж сумнівно, що розповідь про Аттілу та лелек дозволяє виводити таку інтерпретацію. Вона швидше проливає світло на забобонний страх, з яким його піддані, особливо германці, дивились на правителя гунів»²⁷. Його позиція ґрунтується виключно на використанні аналогових паралелей, які зустрічаються у текстах різних джерел. Учений доводить, залучаючи матеріал етнографічного й міфологічного характеру з європейських і візантійських історико-літературних взірців, що сюжет із птахами – легендизований популярний топос у біографії Батога Божого, як і епізод із Марсовим мечем. Листування Папи Лева Великого – надійніше джерело для датування початку вторгнення гунів. 22 травня 452 р. Лев I написав розлогі листи Маркіану, Пульхерії, Анатолію та Юліану, єпископу Хіоса, де понтифік пояснював, чому він не міг схвалити канони, прийняті Вселенським Собором у Халкидоні²⁸.

В усіх чотирьох листах немає жодного слова, яке б вказувало на те, що Італія стала театром воєнних дій. Те саме стосується й листа, адресованого Римським первосвященником Теодору, єпископу містечка Форуму Юлія (сучас. Фреджис; був розташований у провінції Галлія Нарбоннська II) від 11 червня з приводу інтердикта²⁹. Декрет, в якому Лев визначив умови, котрі повинні були врегулювати зняття з цієї території анафеми та запровадити форми спокути, звісно, міг бути складений під час його понтифікату будь-якого року³⁰. Важко уявити, що людина, яка диктувала цей декрет, могла байдуже поставитися до долі міст і

містечок всієї Північної Італії, якби вони зазнали гунської інвазії. Отже, Аквілея ще не впала; можливо, вона навіть ще не перебувала в облозі.

Існує й інший важливий документ епохи, щоправда, юридичного характеру – «*Novella Valentiniana 36*» від 29 червня 452 р. про обов'язки «збирачів» (заготівельників) свиней, великої рогатої худоби та кіз. В означеному правовому документі міститься опосередкована інформація, швидше натяк на гуно-римську війну. У вступі імператор в пишних фразах дякує Аецію, який навіть «серед своїх воєнних турбот і звуків труб» знаходить час піклуватися про забезпечення м'ясом столиці Імперії³¹. Предметом пріоритетних воєнних турбот полководця – «*bellicae curae*», наприкінці червня 452 р. могло бути лише нашість гунів, оскільки війська Аттіли зійшли через гірські проходи в італійські долини на початку літа³². Якщо вірити Просперу Тірону, нове вторгнення для Аеція було повною несподіванкою. Хроніст констатував: «Після того, як Аттіла справився із втратами, завданими [йому] в Галлії, він мав намір атакувати Італію через Паннонію. Полководець не вжив ніяких заходів, котрі він здійснив у першій війні (451 р. – Я. Я.), тому навіть захист Альп (блокування гірських проходів – Я. Я.), де ворог міг бути зупинений, не був задіяний. Він (Аецій – Я. Я.) вважав, що єдине, на що він міг би сподіватись, це – залишити Італію разом з імператором. Проте це здавалось настільки ганебним і небезпечним, що почуття честі пододало страх»³³. Однак, більшість істориків ХХ ст. орієнтується на свідчення Проспера, не піддаючи їх сумніву. «Новина про прибуття Аттіли до Італії», пише, наприклад, Е. Томпсон, «ймовірно, вразила патриціїв з жорстокістю блискавки»³⁴.

Повертаючись до висвітлення облоги міста, потрібно зазначити: «Коли правитель гунів застосував машини для облоги, стіни Аквілеї були проломлені й місто піддалося штурму та пограбуванню. Ті, хто не зміг своєчасно втекти, гинули чи потрапляли в полон»³⁵. Міські квартали зазнали великої руйнації, хоча твердження Йордана про те, що від Аквілеї не залишилося й сліду³⁶, є навмисним авторським перебільшенням; мета такої гіперболізації – переконати читача у неймовірній лютості гунів. Наступним етапом Італійської кампанії стало спустошення Батогом Божим Північної Італії. Реалізуючи свій стратегічний задум у протистоянні з Римом, Аттіла взяв під контроль майже всю територію долини ріки По. Джерела достатньо стримано коментують цей факт. Зокрема, той самий Йордан згадав лише три великі міста, які здалися гунам, – Аквілею, Медіоланум (сучас. Мілан) і Тицидум (сучас. Павія)³⁷. Так само лаконічно готський історик повідомляє про інші «міста Венетії», тобто міста Нижньої Італії (провінції Венетії), котрі залишились незахопленими³⁸. Павло Диякон, як відомо, копіював Йордана, однак, залишаючись жителем Цивідалії, він був більше стурбований долею пограбованих міст Верхньої Італії. Павло спочатку виділив три міста неподалік Аквілеї: Конкордію, Алтінум та Патавіум, і далі – «всі міста Венетії», а саме: «*hoc est*», Вісетію, Верону, Бріксію й Пергамум³⁹; однак, гаприклад, О. Менчен-Хелфен ставить під сумнів факт їхнього захоплення Батогом Божим⁴⁰.

Попри існуючу, хоча й завуальовану «недомовленість» тогочасних джерел, *de facto* гуни переправились через По і спустошили провінцію Емілія на південь від ріки. Після важкого досвіду з Аквілеєю, Аттіла не міг розраховувати на швидке взяття Равенни, фортечні мури якої були набагато потужнішими. Подібно до короля вестготів Аларіха, гунський керманіч так само мав можливість вирушити на Рим, де перебував тоді імператор Валентиніан III. Тим не менш, армія гунів з нез'ясованих причин не перетнула Апенніни: чи то вони здійснили спробу, проте були відкинуті римлянами, чи то настільки глибоко виявились втягненими у боротьбу з Аецієм на рівнині, що Аттіла не зміг зберегти своє військо для атаки, – залишається невідомим. Можливо, чисельність гунів суттєво зменшилася через епідемію чуми. Вірогідніше, значна частина кінноти поспіхом одержала наказ повертатися у Паннонію⁴¹. Єдиним джерелом інформації залишається фраза, зафіксована в Ідація: «Були спрямовані додаткові війська імператором Маркіаном і під командуванням Аеція вони [гуни] були вирізані; також вони були розбиті на своїх власних місцезоташуваннях, частково від чуми, що надійшла з неба, частково Маркіановою армією»⁴².

Згідно з Павлом Дияконом, гуни захопили Медіоланум і Тицидум⁴³, але ці два міста не були пограбовані, й їхні жителі не зазнали насилля та нищення. Однак, зміст зафіксованого латинського молебню 452 р., що був проведений після евакуації гунів з Медіоланума, дозволяє стверджувати: візантійський історик виявився хибно поінформований. Багато будинків і церков зазнали руйнації.

Ось як ті події відображені у самому молебні: «Бог всемогутній віддав помешкання міста в руки наших ворогів <...> Що було нашою власністю, було або пограбовано грабіжниками, або знищено, піддано вогню і мечу <...> І давайте не будемо плакати про те, що впали будинки»⁴⁴. Базиліку собору Св. Амвросія гуни спалили і вона частково зруйнувалась. У джерелах⁴⁵ ця споруда зустрічається під назвою «*Basilica nova intramurana*»⁴⁶. Її спалення описується таким чином: «Бог<...> не наказав своїй церкві, котра дійсно є Його церквою, бути поглиненою вогнем, однак через наші провини Він дозволив вигоріти каркасу церкви <...>, скажені варвари зрівняли з землею святий дім»⁴⁷. Зберігся напис і у наново зведеній церкві, котра повністю копіювала знищений храм: «Храми знов прийшли до життя і були завінчані з їхніми ранніми дахами. Що полум'я пожерло, то повернулося до колишнього вигляду. Це він [владика] дарував молільникам, які перебудували храми Христа. Завдяки заслугам Євсевія шкідливий вогонь зник»⁴⁸. Гуни вбили чимало священиків та мирян, про що теж існує згадка: «Деякі священики й миряни не мали вдачі або волі для того, щоб втекти»⁴⁹. Тим не менш, багато хто врятувався не тому, що гуни були милосердні, а тому, що медіоланці тікали швидше, ніж гунські воїни могли їх переслідувати: перевантажені трофеями, вози гунів стали надто повільні. Аецій, у свою чергу, ймовірно, залишив міста Північної Італії для уповільнення просування військ Аттіли. Їхня втрата стала ціною врятування імперської столиці.

Аттіла, фіксує візантійська «Суда», розташувався в імператорському па-

лаці⁵⁰. Картина, що висіла у центральній залі і зображувала скіфів біля ніг двох імператорів – Феодосій та Валентиніан «зухвало» сиділи на тронах, – викликала у Аттілі лють. Він наказав художнику намалювати нову картину, де король гунів стояв би на весь зріст перед імператорами, а останні, схилившись, висипали б золото з мішків йому під ноги⁵¹. Як підкреслює той самий О. Менхен-Хелфен, варвари, котрі приносять золото кошиками, є загальним мотивом: вони зображені на колоні імператора Аркадія, на одному з обелісків у Константинополі, на диптисі Барберіні тощо⁵². За свідченням більшості джерел, гунська кіннота таки пограбувала Медіолан досхочу і несподівано швидко залишила місто, попрямувавши на схід. Їжу та фураж для коней, природно, було важко знайти серед руїн і згарищ; крім того, як уже згадувалось, «хвороби вразили гунів з неба». Найповніше про епідемію розповідає Ідацій⁵³. Проспер Тірон, звичайно, теж знав, що страшна чума косить гунські лави, проте, за його інтерпретацією, заслуга врятування Італії від «орд дикунів» належала виключно Римському Папі⁵⁴.

Північна Італія, зрештою, перетворилась для гунів на «regio funesta» – «землю смерті», підкреслює Ісидор Севільський⁵⁵, як за п'ятдесят років до того для вестготів Аларіха, де згідно з повідомленням Клавдія Клавдіана, «лютувала епідемія, занесена брудною їжею і примножена спекою»⁵⁶. Становище війська Аттіли було майже ідентичне ситуації 447 р., коли він стояв під стінами Константинополя, й через початок епідемії змушений був зняти облогу візантійської столиці. Амвросій Медіоланський та Клавдій Клавдіан звернули увагу на те, що остготи, а їх багато налічувалось у складі війська Аттіли, були більш сприйнятливі до епідемічних захворювань. Батіг Божий опинився в патовій ситуації: Аецій затиснув його з двох боків на вже пограбованих західних територіях італійської Півночі, і не дозволяв вийти за їхні межі. Більшість населення залишила міста та домівки; почалась нестача провіанту й фуражу для війська. Спроби гунського керманіча прорвати заслон західноримської армії в долині По виявились марними. Зате відкритим залишався шлях на Рим.

Чутки про те, що Аттіла має намір наступати на Рим, швидко дійшли й до імператора Валентиніана. В столиці почалась паніка, яка паралізувала роботу сената. Контролюючи гунський тил уздовж узбережжя ріки По, Аецій прийти на допомогу римлянам при потребі не встигав. Стратегічна ініціатива повністю перейшла під контроль Батога Божого. Дана ситуація продовжувала загострюватись через масову втечу городян. Е. Дешодт, наприклад, відзначає: «Сто міст – Алтінум (сучасне Альтіно), Патавій (сучасна Падуя), Віченца, Местре, Акелум (сучасне Арколе), Атесте (сучасне Есте), Ровіго, Феррара <...> були залишені своїми жителями, які переховувались серед лагун. Інші відкривали ворота й просили пощади. Ніякого помилування. Смерть всім. Гуни розтеклися Ломбардією, П'ємонт та Лігурією, методично сіючи руйнування. Мантуя, Верона, Кастільоне, Кремона, Бріксія (сучасна Бреція), Бергамо, Лоді, Павія, Медіоланум, Беллунум, Комо, Новара, Плацентія (сучасна П'яченца), Верцилланум

(сучасне Верчеллі), Опітергіум, Чільяно, Тергесте, Мортара, Маджента, Каррара, Маса, Віджевано були пограбовані»⁵⁷.

Залишаючись у Мантуї, Аттіла сконцентрував війська на південь від міста, біля злиття По й Мінчіо, на дорозі, що вела до Рима через Апенніни⁵⁸. Онегезу нарешті вдалося прорвати заслон Аеція й форсувати По між Кремоною та П'яченцею. Подальші тактичні дії володаря гунів полягали у наступному: поки Аецій сновигатиме по берегах ріки у пошуках загонів Аттіли, Онегез нападе на римлянина з тилу і знищить його ар'єргард; наступний маневр Онегеза – швидкий марш на Пізу, звідки, уздовж узбережжя, в Рим веде Авреліанів шлях. Аецій поквартується перекрити гунам шлях до столиці й ще більше розтягне та ослабить свою лінію оборони. І тоді Батіг Божий перейде По, дійде до Мантуї та Флоренції і звідти, рухаючись Кассієвою дорогою, дістанеться Рима⁵⁹. Полководницький талант Онегеза дозволив вирішити основні завдання з урахуванням реальних тактичних умов і забезпечив гунам стратегічну перевагу. Аецій дійсно почав марне переслідування невловимого Онегеза в обширному басейні По, давши себе втягнути у своєрідну партизанську війну⁶⁰.

Тактика римлян виявилась бездієвою. Гунський полководець сконцентрував сили та вирушив на Каррару, Массу, Пістою й Пізу. Аецій змушений був передислокувати більшу частину «імператорських» легіонів у Етрурію. Онегез розпустив свої кінні підрозділи, і знов зібрав їх на шляху до Флоренції, імітуючи грабунок населення. У підсумку, західноримський головнокомандувач значно розтягнув, ослабив і розпорошив власний військовий контингент⁶¹. Практично, можливий наступ на Рим, завдяки діям Онегеза, перетворився на реальність, легку для виконання; однак велике, готове до бою військо Аттіли, з невідомих причин так і не виступило з Мантуї.

Залишилось відкритим ще одне принципове питання: чому Батіг Божий передумав йти на Рим, коли в столиці Максим Петроній уже вмовив розгубленого Валентиніана III капітулювати? Єдина подія, що згадується в джерелах (якщо не брати до уваги другу, після випадку з Гонорією, романтизовану сентиментальну розповідь про «знакове побачення» у передмісті Мантуї Аттіли з «прекрасною римлянкою-християнкою Єленою», любов та обіцянку, дану їй, відмовитись від наступу на «Вічне місто» – т. зв. дар Єлені) і має конкретну прив'язку до незрозумілої поведінки Аттіли й тієї критичної ситуації, – його зустріч з Римським понтифіком. Можливо, ідея цієї зустрічі дійсно обговорювалась в сенаті, можливо, імператор наполіг на ній одноосібно, зрештою, провести перемовини міг зголоситись і сам Папа Лев I (440–461). Легендизованість даної зустрічі обумовлена традиційною інформаційною «завуальованістю» пізньоантичних джерел. Згадки, які містяться в деяких тогочасних історичних опусах, на рівні подієвої реконструкції дозволяють констатувати таке. Для проведення успішних перемовин, Римський первосвященик відрядив до Аттіли посланця-єпископа з двома дяконами. Батіг Божий виявив бажання зустрітись із Левом Великим на початку липня біля Мантуї⁶².

Секретар Папи, Проспер Тірон, так описує ситуацію, що склалась: «В усіх висловлюваннях [і пропозиціях] імператора, сенату й римського народу не було знайдено нічого кращого, ніж відрядити посольство до жахливого правителя і просити миру. Покладаючись на допомогу Бога, Який, він знав, ніколи не помилявся у добродійних вчинках, найбільш благословенний Папа Лев узяв на себе перемовини разом з екс-консулом [Геннадієм] Авіенусом і екс-префектом [Рима] Тригеціусом. Жоден не чинив інакше, ніж чекала віра. Володар [гунів] прийняв усю делегацію ввічливо і він був настільки потішений присутністю найвищого [за християнською ієрархією] священника, що наказав своїм людям зупинити ворожі дії і, пообіцявши мир, повернувся за Данувій»⁶³. Отже, яким чином потрібно інтерпретувати цей уривок? Тим більше, що не всі джерела згадують факт зустрічі й перемовин Римського понтифіка з Аттілою. Наприклад, Ідацій, вірний син Церкви, нічого не знав про легатів і посольство. Як відомо, в середині V ст. «римський народ» не мав права будь-що вирішувати в державі; таким чином, видається сумнівним, нібито Батіг Божий настільки був обеззброєний святістю Папи або «головного шамана римлян» (як він особисто називав первосвященника), що покірливо уклав мир⁶⁴.

Про знаменну зустріч розповідає і Йордан: «Коли виник у Аттілі намір йти на Рим, то наближені до нього, як передає [нам] історик Пріск, відволікли його від цього, однак не тому, що турбувались про місто, котрого були ворогами, а тому, що мали перед очима приклад Аларіха, колишнього короля везеготів, і боялися за долю свого керманіча, оскільки той після взяття Рима жив недовго і незабаром відійшов від справ людських. І ось, поки дух Аттіли вагався відносно цієї небезпечної справи – рушити чи не рушити – і, розмірковуючи сам із собою, барився, приспіло до нього посольство з Рима із мирними пропозиціями. Прибув до нього сам Папа Лев на Амбулейське поле в провінції Венетій, там, де ріка Мінцій перетинається натовпами мандрівників»⁶⁵. Дискусійною, тим не менш, залишається справжня мотивація зустрічі й кінцева мета папської місії. Сам понтифік ніколи не згадував про неї ні в офіційних записах та нотатках, ні в листах чи церковних службах. Єдиний натяк на гунське вторгнення у Північну Італію міститься в одному з папських листів від 15 березня 453 р.⁶⁶.

Полемічним, по відношенню до інших джерел, є твердження Пріска, що Аттілу відмовили від походу на Рим його радники та полководці, оскільки у нього на початок літа різко погіршився стан здоров'я⁶⁷. Про початок епідемії чуми в гунському війську, шлункові розлади, болотну лихоманку, виснаження воїнів й успішні контрнаступи ромейських підрозділів Аеція пише Ідацій⁶⁸. Цінним джерелом залишається лист, надісланий східними єпископами Папі Сімаху (498–514) у 513 р. З нього можна дізнатись, що Лев I вів також перемовини з Аттілою з приводу звільнення полонених, які перебували у гунів, і не лише християн, а й євреїв та язичників. У результаті Аттіла таки звільнив найбільш поважних і багатих полонених, природно, за великий викуп; інші полонені, за яких ніхто не хотів платити, у тому числі й Папа, були відправлені

до «Гунії»⁶⁹.

Агіографічна традиція й ранньосередньовічні західні легенди часто прикрашали вигаданими «подробностями» доленосну зустріч Папи із гунським володарем, який, за визначенням Ісидора Севільського, зіграв роль «кари Божої». Святитель Ісидор здобув у християнському світі пошану за те, що першим «актуалізовано» переклав Псалом Ісайї 14:5, де прослідковується прозорий авторський натяк на інвазію гунів та аварів на Західну Європу. У довільному, осушасненому для тієї епохи перекладі, здійсненому Отцем Церкви між 624 і 636 рр., він, зокрема, вмістив власні алюзії щодо вторгнення гунів у 452 р.⁷⁰ Як акцентує О. Менхен-Хелфен, Павло Диякон, у свою чергу, знав старого уславленого «мужа», який стояв поруч із Левом і загрожував Аттілі оголеним мечем. Цим героєм є християнська копія Ахілла і афінського Промакоса, який, за легендою, записаною ще Зосимою, захистив Афіни від Аларіха. «Звитяжний воїн» Павла Диякона виглядає як комбінація Бога Марса і Св. Петра, котрий «у надзвичайних випадках був близький» до Римського понтифіка, про що можна довідатись з тексту 84 служби Лева Великого, здійсненої ним 455 р.⁷¹ Однак, безперспективно шукати в цих повідомленнях їхній історичний зміст.

Порівняльний аналіз усіх наявних джерел дає можливість у загальних рисах відтворити найголовніші умови досягнення компромісу між Батогом Божим та Левом I під час їхніх перемовин 5-6 липня 452 р.: 1. Через два дні Аттіла починає безперешкодний відхід з теренів Італії шляхом, який обере собі сам; 2. Валентиніан III протягом п'яти наступних років сплачуватиме необтяжливу данину; 3. Аттіла наперед відмовляється від усіх спроб вторгнення у Галлію та Італію за умови, що на нього не нападуть в інших місцях й Рим утримається від будь-яких підбурювань проти нього на міжнародній арені; 4. Валентиніан III має примусити Маркіана сплачувати гунам данину, обіцяну його попередником на троні; 5. Аттіла ніколи не буде більше руйнувати і грабувати християнські храми; 6. Обидва «греко-римські» імператори не мають права «турбувати» кордони гунських володінь; 7. Аттіла відпустить полонених, за яких дадуть викуп; 8. Валентиніан III ще раз мусить розглянути можливість шлюбу Батога Божого з Гонорією. Обидві сторони добре розуміли, що це не мир, а лише хитке перемир'я для відпочинку й накопичення нових сил.

Разом з тим, ключовими причинами вимушеного відступу гунського керманіча були: епідемія чуми та мор у лавах його війська; чергові масові повстання войовничих племен на землях «білих» гунів із загрозою виходу зі складу «степової імперії»; успішний наступ візантійської армії на Паннонію (для ведення бойових дій на два фронти Аттіла не мав ресурсів і резервів); відчутне погіршення самопочуття володаря гунів. Італійська кампанія Батога Божого проти Рима виявилась гіршою, ніж просто невдача. Він не спромігся змусити римлян укласти з ним офіційний, юридично зафіксований, мир; йому також не повернули звання *magister militum*. Здобич гунів, хоча й була значною, однак ціна за неї виявилась надто високою, – багато гунської кінноти залишилось у полях, під фортеч-

ними мурами і на вулицях італійських міст.

Примітки:

- ¹ Аттила / Сост. Г. Благовещенский. М., 2011. С. 47.
- ² Ахматнуров С. С. Аттила – повелитель гуннов. М., 2015. С. 306-307.
- ³ Дешодт Э. Аттила. М., 2012. С. 176.
- ⁴ Бувье-Ажан М. Аттила : Бич Божий. М., 2003. С. 232.
- ⁵ Ахматнуров С. С. Аттила – повелитель гуннов... С. 309.
- ⁶ Там само. С. 310.
- ⁷ Hugnes I. Aetius: Attila's Nemesis. L., 2012. P. 232.
- ⁸ Ibid. P. 235.
- ⁹ Ibid.
- ¹⁰ Gordon C.D. The Age of Attila: fifth-century Byzantium and the Barbarians. Michigan, 2013. P. 51.
- ¹¹ Hugnes I. Aetius : Attila's Nemesis... P. 237.
- ¹² Ibid. P. 238.
- ¹³ Бувье-Ажан М. Аттила: Бич Божий... С. 245.
- ¹⁴ Hugnes I. Aetius: Attila's Nemesis... P. 240.
- ¹⁵ Prosper Tiron. Additamenta ad Chronica Prosperi / Recensuit Th. Mommsen // Monumenta Germaniae historica. 500–1500 A.D. Auctores Antiquissimi : In 15 t. B., 1892. T. IX : Chronica minora. Saec. IV. V, VI, VII. Vol. I. An. 452, 16.3.
- ¹⁶ Ibid. An. 452, 16.5.
- ¹⁷ Prosperi Tironis Epitoma Chronicon edita primum a. 433, continuata ad a. 455 / Recensuit Th. Mommsen // Monumenta Germaniae historica. 500–1500 A.D. Auctores Antiquissimi : In 15 t. B., 1892. T. IX: Chronica minora. Saec. IV. V, VI, VII. Vol. I. An. 452, 17.2.
- ¹⁸ Heather P. The Huns and the End of Roman Empire in Western Europe // The English Historical Review, 1995. Vol. 110. №. 435 (February). P. 39.
- ¹⁹ Babcock M. The stories of Attila the Hun's death : narrative, myth, and meaning. Dublin, 2001. P. 76.
- ²⁰ Hydatii Lemici Continuatio chronicorum Hieronymianorum ad a. 468 / Recensuit Th. Mommsen // Monumenta Germaniae historica. 500–1500 A.D. Auctores Antiquissimi : In 15 t. B., 1894. T. XI : Chronica minora. Saec. IV. V, VI, VII. Vol. II. An. 452, 6.
- ²¹ Chronica Gallica a. 452 et 511 / Recensuit Th. Mommsen // Monumenta Germaniae historica. 500–1500 A.D. Auctores Antiquissimi : In 15 t. B., 1892. T. IX : Chronica minora. Saec. IV. V, VI, VII. Vol. I. XXIV, 132.
- ²² Priscus Panites. Fragmenta / Ed. C. Müller // Fragmentae Historicorum graecorum : In 5 v. P., 1868. Vol. IV. Fr. 36, p. 39.
- ²³ Iordanes Romana et Getica / Recensuit Th. Mommsen // Monumenta Germaniae historica. 500–1500 A.D. Auctores Antiquissimi : In 15 t. B., 1882. T. V. Ps. 1. Get. 220.
- ²⁴ Pauli Diaconi Historiae Romanae libri XI–XVI / Recensuit H. Droysen // Mo-

numenta Germaniae historica. 500–1500 A.D. Auctores Antiquissimi : In 15 t. B., 1879. T. II. XV, 11.

²⁵ Procopius Caesariensis. De bello Gothico / Recensit L. Dindorf // Corpus scriptorium historiae byzantinae : In 50 v. Bonnae, 1833. Vol. II. IV (VIII), 26.13-14.

²⁶ Pauli Diaconi Historiae Romanae libri XI–XVI... XV, 11.

²⁷ Maenchen-Helfen O. J. The World of the Huns. Studies in their History and Culture. Berkeley-Los Angeles-London, 1973. P. 131.

²⁸ Leonis Magni Sermones et Epistolae // Migne J.-P. Patrologiae cursus completus. SL. Corpus histories : In 221 t. P., 1846. T. LIV. Epist. XI-XIV, Col. 971-993.

²⁹ Ibid. Epist. XX, Col. 1021-1024.

³⁰ Jalland T. The Life and Times of St. Leo The Great. L., 1941. P. 385.

³¹ Hugnes I. Aetius : Attila's Nemesis... P. 244.

³² Ibid. P. 244.

³³ Prosperi Tironis Epitoma Chronicon edita primum a. 433, continuata ad a. 455... Chron. II, 452.20.

³⁴ Thompson E. A. A History of Attila and the Huns. Oxf., 1999. P. 295.

³⁵ Iordanes Romana et Getica... Get. 221.

³⁶ Ibid. Get. 222.

³⁷ Ibid.

³⁸ Ibid.

³⁹ Pauli Diaconi Historiae Romanae libri XI–XVI... XV, 12.

⁴⁰ Maenchen-Helfen O. J. The World of the Huns... P. 132.

⁴¹ Brion M. The Story of the Huns. L., 1931. P. 216.

⁴² Hydatii Lemici Continuatio chronicorum Hieronymianorum ad a. 468... An. 452, 7.

⁴³ Pauli Diaconi Historiae Romanae libri XI–XVI... XV, 12.

⁴⁴ Maenchen-Helfen O. J. The World of the Huns... P. 132.

⁴⁵ Excerpta ex Agnelli libro pontificali ecclesiae Ravennatis / Ed. Th. Mommsen // Monumenta Germaniae historica. 500–1500 A.D. Auctores Antiquissimi : In 15 t. – B., 1892. T. IX : Chronica minora. Saec. IV. V, VI, VII. Vol. I. Agnel. 42.

⁴⁶ Maenchen-Helfen O. J. The World of the Huns... – P. 132.

⁴⁷ Ibid. P. 133.

⁴⁸ Ibid.

⁴⁹ Ibid.

⁵⁰ Suidae Lexicon / Ex recognitione I. Bekkeri. B., 1854. Mediol. 405.

⁵¹ Ibid. Mediol. 405.

⁵² Maenchen-Helfen O. J. The World of the Huns... P. 137.

⁵³ Hydatii Lemici Continuatio chronicorum Hieronymianorum ad a. 468... An. 452, 8.

⁵⁴ Prosper Tiron. Additamenta ad Chronica Prosperi... An. 452, 18.5.

⁵⁵ Isidori Iunioris episcopi Hispalensis. Historia Gothorum, Wandalorum, Sveborum / Recensuit Th. Mommsen // Monumenta Germaniae historica. 500–1500 A.D.

Auctores Antiquissimi : In 15 t. B., 1894. T. XI : Chronica minora. Saec. IV. V, VI, VII. Vol. II. P. 30.

⁵⁶ Claudius Claudianus panegyricus dictus Probino et Olybrio consulibus // Claudius Claudianus. Carmina // Monumenta Germaniae Historica. 500–1500 A.D. Auctores Antiquissimi : In 15 t. B., 1892. T. X. In Ruf. I, 320.

⁵⁷ Дешодт Э. Аттила... С. 181.

⁵⁸ Тьерри Ам. Аттила. V. Последняя война и смерть Аттилы. 1. Вторжение в Италию. Посольство Св. папы Льва. 2. Смерть Аттилы. Распадение его империи // Москвитянин, 1852. Т. XIX. № 11. С. 119.

⁵⁹ Бувье-Ажан М. Аттилаб: Бич Божий... С. 253.

⁶⁰ Там же. С. 253.

⁶¹ Harvey C. Attila, the Hun. L., 2003. P. 79.

⁶² Jalland T. The Life and Times of St. Leo The Great... С. 433.

⁶³ Prosperi Tironis Epitoma Chronicon edita primum a. 433, continuata ad a. 455... Chron. II, 452.21.

⁶⁴ Vita Germani auctore Venantio Fortunato // Monumenta Germaniae historica. 500–1500 A.D. Auctores Antiquissimi, Scriptores rerum Merovingicarum : In 7 t. Hannoverae, 1920. T. VII. Col. 615.

⁶⁵ Iordanes Romana et Getica... Get. 223.

⁶⁶ Leonis Magni Sermones et Epistolae... Epist. XXIX, Col. 1109-1112.

⁶⁷ Priscus Panites. Fragmenta... Fr. 39, p. 109.

⁶⁸ Hydatii Lemici Continuatio chronicorum Hieronymianorum ad a. 468... An. 452, 9.

⁶⁹ Price S.S. Attila the Hun : Leader of the Barbarian Hordes. L., 2009. C. 102.

⁷⁰ Isidori Iunioris episcopi Hispalensis. Historia Gothorum, Wandalorum, Suevo-
borum... P. 27.

⁷¹ Maenchen-Helfen O.J. The World of the Huns... P. 138.

Yaroslav Yanovskyi. Italian Attila's campaign of 452 a.d.: the course of developments and consequences. *The author highlights and analyzes the political and tactical peculiarities of the Hun ruler Attila's military campaign held in the North of Italy in 452 A. D. on the basis of the analysis of the bulk of late and early medieval written sources. The key focus is on the events related with the destruction of Aquileia by the Hun army and pillaging series of northern cities and towns. The article characterizes the possible causes and specific historical circumstances of the fateful meeting of Attila with the Roman priest Lev I the Great, the result of which was Huns' refusal to raid the capital of the Western Roman Empire.*

Key words: Huns, Hun Empire, Attila, Western Roman Empire, Ravenskyi court, Aetius, Pope Leo I, Italian campaign of 452 A.D.

Отримано: 10.04.2017 р.